

**O'zbekiston Respublikasi hududida er qa'ridan foydalanganlik
uchun soliqni ilmiy-tadqiqotlar sharhi**

Abduraxmanov Karomat Erkinovich

Toshkent davlat iqtisodiyot universiteti

mustaqil tadqiqotchisi

Annotatsiya. Mazkur maqolada O'zbekiston Respublikasida yer qa'ridan foydalanuvchilarga soliq solishni tartibiga solish, soliq va boshqa to'lovlar yig'iluvchanligining zarur darajasini ta'minlash, soliq to'lovchilarning soliq ma'muriyatchiligini amalga oshirish hamda soliq majburiyatlarini bajarish bo'yicha o'zaro hamkorlik asosida servis-texnik xizmat ko'rsatilishini tubdan takomillashtirishga alohida e'tibor qaratilmoqda. Yer qa'ri bo'yicha tadbirkorlarni soliqqa tortish murakkab va qiyin soha bo'lib, diqqat bilan ko'rib chiqish va takomillashtirishni talab qiladi. Yer qa'ri bo'yicha tadbirkorlarni soliqqa tortish bilan bog'liq masalalarning umumiy ko'rinishini taqdim etadi va takomillashtirishning potensial yo'nalishlarini taklif qiladi.

Kalit so'zlar: resurs solig'i, yer qa'ridan foydalanganlik uchun soliq, soliq, byudjet siyosati, byudjet, soliq ma'murchiligi, soliq salohiyati, normativ tahlil, pozitiv tahlil, soliq yuki, reprezentativ soliq stavkasi, o'rtacha stavka, soliq hisoboti, soliq tushumlari, soliq imtiyozlari.

Kirish: Yer qa'ridan samarali foydalanish muammolari bilan texnik, yer tuzish va melioratsiya yo'nalishidagi fanlar bilan bir qatorda iqtisodiy fanlar doirasida qator ilmiy tadqiqotlar amalga oshirilgan bo'lsada, soliq tizimi orqali ulardan samarali foydalanishda samaradorlikni ta'minlash va bu borada soliq to'lovchi tadbirkorlarning ma'suliyati soliq mexanizmlari orqali oshirish masalalari bag'ishlangan ilmiy tadqiqot ishlari jahonda ustuvorlik kasb etmoqda. Bu borada jahon amaliyotida turlicha iqtisodiy va ma'muriy usullardan keng foydalanishiga qaramasdan ilmiy tadqiqotlar ob'ektida samarali soliq

mexanizmlarini joriy etish bog'liq ilmiy tadqiqotlarga ehtiyoj yuqori bo'lib qolmoqda.

Davlat dastlabki vaqtlarda asosan o'ziga kerakli moliyaviy mablag'larni yer, mol-mulk solig'i hamda bojxona to'lovlaridan shakllantirgan bo'lsa, keyinchalik daromad manbalari kengayib bordi, sanoatlashuvning kuchayishi esa, yangi daromad manbalarini keltirib chiqardi. Bunday yangi manbalar sirasiga yer qa'ridan foydalanganlik davlatga undiriladigan turli xil to'lovlar va soliqlarni kiritish mumkin. Yer qa'ridan foydalanish bilan bog'liq munosabatlarning ildiziga qaraydigan bo'lsak, ular soliq kategoriyasining turli xil ko'rinishlari bilan bog'lanib ketadi. Davlatchilik tizimining keyingi bosqichlarining rivojlanish xususiyatlariga qarab soliqlar inglizcha «duty» – majburiyat deb nomlangan bo'lsa, soliqlar mol-mulkning egasiga nisbatan begonalashuvini ifodalab «impost, imposition» (inglizcha), «impot» (fransuzcha) va «imposta» (itlayancha) – «soliq», «to'lov» degan ma'nolarda ishlatilib kelingan.

Shu bilan birgalikda soliqlar, qolaversa, yer qa'ridan foydalanganlik uchun to'lovlar (soliqlar) davlatning faoliyati bilan bog'liq jihatlarini ifodalovchi «Regaliya» tushunchasi alohida ahamiyat kasb etadi. Regaliyalar davlat moliya xo'jaligining ajralmas qismiga aylanib bordi. Qadimgi Gresiya, Rim, Yevropa va Osiyo davlatlarida shakllangan qadimgi davlatchilik shakllarida davlatning asosiy faoliyatining yo'nalishlari sifatida turli xil binolar, inshootlarning qurilishi, umumiy manfaatlarga xizmat qiluvchi sohalarni (sud, huquq-tartibot, pochta, pulni zarb qilish va almashinuvlar, umumiy foydalanishga xizmat qiluvchi transport tizimi va sh.k.) shakllantirish, aholining ayrim guruhlari tomonidan amalga oshirish imkoniyati cheklangan tarmoqlarni rivojlantirish (masalan, rudalarni qayta ishlash)ga e'tibor berib kelingan va ular davlatning daromad olish manbalari sifatida katta rol o'ynab kelgan. Regaliya lotincha so'z bo'lib, «regalis – shohga tegishli, shohniki» degan ma'noni anglatib, keyingi vaqtlarda undan shaxslarga tegishli maxsus va noyob narsalarga (masalan, turli xil yorliqlar, medallar, sovrinlar, kasbiy buyumlar) nisbatan qo'llanilib kelinadi.

Dastlabki vaqtlarda shoh (hukumat boshlig'i)ga tegishli barcha mol-mulk

Ta'limning zamonaviy transformatsiyasi

va buyumlarga nisbatan qo'llanilgan holda, davlatchilikning ilk ko'rinishlarida ba'zi davlatlarda shoh va davlatga tegishli bo'lgan mol-mulk o'rtasida to'liq ajralishlar bo'lmagan sharoitda davlatga tegishli binolar va boshqa daromad keltiruvchi mol-mulk va huquqlar ham regaliyalar tarkibiga kiritilgan. Keyinchalik davlat mulki va daromadlarining ajralishi sabab regaliyalarga davlat mulki va unga daromad keltiruvchi daromad sifatida izohlanib kelingan. Nemis olimi German Shtrauxning tadqiqotlariga ko'ra regaliya tushunchasi XII asrda Italiya qonunchiligida keltirilgan bo'lib, unda imperatorga tegishli barcha huquqlar, sud va boshqaruvga nisbatan ishlatilgan. Bu tushuncha XIII asrda Germaniyada keng qo'llanila boshlandi. Bu davrda oltinni qazish ishlari rivojlanish tusiga kirishi regaliyalar noyob metallarga nisbatan huquq sifatida qo'llanilgan. O'rta asrlarda esa regaliyalar farqlanib boshlandi. Hukumatga tegishli barcha huquqlar, sud va boshqaruv, davlat ramzlari (toj, podshoh hassasi) «regalia majora» deb nomlangan bo'lsa, «regalia minora» yoki «regalia utilia fisci» nomli regaliyalar orqali davlatga tegishli boshqa barcha narsa (mol-mulk, boylik)lar tushunilgan. Iqtisodiy adabiyotlarda davlat monopoliyasini regaliyalardan farqli ekanligi izohlanadi. Masalan, tamaki mahsulotlarini ishlab chiqarish jamiyat manfaatlariga xizmat qilmaganligi uchun tamaki sanoati emas, undan olingan soliqlar, shuningdek, qimor o'yinlari, lotareya o'yinlariga tegishli huquqlar emas, balki ushbu faoliyatdan olingan daromadlar regaliyalar hisoblanishi belgilangan. Davlatlarning taraqqiy etib borishi va ularda pul dastaklari, pochta aloqalari va telefon tarmoqlarining rivojlanishi hamda ulardan olingan daromadlar asosan regaliyalar sifatida izohlandi. Davlat regaliyalarining orasida pul regaliyalari eng qadimiy hisoblanadi. Pul regaliyalarini davlat o'z qo'liga olib, uni chop etish orqali daromadga ega bo'lgan, ya'ni uni chop etish nominal xarajatlari va uning haqiqiy bahosi o'rtasidagi farq davlat daromadlari sifatida baholangan.

Keyinchalik uning turlarini kengayishi, masalan, chek, veksel, muomala vositalari, bank biletlarini muomalaga kiritish davlatga ma'lum daromadlar olib kelgan. Ayrim davlatlarda pul regaliyalarning daromadlilik darajasi uning boshqa pullarga almashinish darajasi(kursi)ning oshishi sabab bunday regaliyalarni

Ta'limning zamonaviy transformatsiyasi

rivojlantirishga katta e'tibor berila boshlandi. Pochta, temir yo'l, telegraf, telefon xizmatlari, mulklarni rasmiylashtirib berish, shaxslarga oid hujjatlarni rasmiylashtirish va shu kabilardan olingan daromadlar soliq tizimi davlatning asosiy iqtisodiy richagiga aylangunga qadar davlat daromadlarining (byudjetining) asosiy daromad manbai sifatida ahamiyat kasb etib kelgan. Demak, jamiyatning taraqqiylashuvi va davlatlar soliq tizimining rivojlanashi orqali regaliyalarning o'rnini va ularning davlat hamda jamiyat hayotidagi moliyaviy roli o'zgarib borgan. Hozirgi vaqtda davlat regaliyalarning quyidagi shakllari keltirilib o'tiladi: Sanoat (monopoliya tarmoqlaridan olinadigan daromad, ruxsatnomalar va litsenziyalar berishdan olingan daromad, ro'yxatdan o'tkazganlik uchun yig'imlardan olingan daromad); sud ishlari (sud bojlari, sud qarori ijro etilganlik uchun yig'im, jarimalar va mulkni davlat foydasiga o'tkazish); pul (pul va boshqa qimmatli qog'ozlarni chop etishdan daromadlar); bojxona (boj to'lovlari va noqonuniy mollarini davlat foydasiga o'tkazish) regaliyalar keltirib o'tiladi¹.

Demak, davlatlarda yer qa'rini o'zlashtirishga bo'lgan ehtiyojning yuzaga kelishi va undan foydalanib borish bilan birgalikda yer qa'ridan foydalanish bilan bog'liq munosabatlarga doir, ayniqsa, soliqqa tortish bilan bog'liq ilmiy tadqiqotlarga ham ehtiyoj tug'ilib boshlandi. Iqtisodiyotning sanoatlashuvi va u uchun asosiy xom-ashyo bo'lgan yer qa'ri boyliklaridan foydalanish kuchayib borishi, o'z navbatida yangi ilmiy tadqiqot jarayonlariga ham ehtiyoj tug'ildi, quyida ana shu kabi ilmiy tadqiqotlarni ilmiy-nazariy jihatdan tahlil qilamiz.

Dastlab, bu masala klassik iqtisodchilar va soliq nazariyachilar tomonidan o'rganila boshlandi. Jumladan, J. Simond de Sismondi, O.Eger, S Parkinson, S.Vitte, F.Nitti, A.Loria, E.Seligman, R.Sturm F.Kene, A.Tyurgo, V.Petti, A.Smit, D.Rikardo, A.Smit, G.Maltus va J.Sey, Mirabo Onore-Gabriel Riketti, R.Makkonnella, E.Jirarden, S.Ilovayskiy, M.Pinskaya P.Buagilber va shu kabilarning ilmiy tadqiqotlarida ma'lum darajada yer qa'ri boyliklaridan samarali foydalanish va ularni soliqqa tortishning ayrim masalalari yoritilgan.

Jumladan, Angliya klassik iqtisodiy maktabining asoschisi Vilyam Petti

¹ **Қарағ:** <https://ru.wikipedia.org>
www.tadqiqotlar.uz

(1623-1687) u 1662-yilda soliqlarga oid «Soliqlar va yig'img'risida risola» nomli asarini yozadi. V.Pettining mazkur asari 15 bobdan iborat bo'lib unda davlatning (Irlandiya davlati misolida) xarajatlarini olti guruhga bo'lib, bunday xarajatlarni qoplashning va uning darajasiga ta'sir qiluvchi umumiy va boshqa omillarni tahlil qilib beradi. V.Petti davlatning asosiy daromad manbai sifatida yer qa'ridan samarali foydalanish va undan soliqlar undirishni taklif qiladi. U.Pettining soliq nazariyasini rivojlantirishdagi katta hissalaridan biri shundaki, u bundan tashqari iste'molni soliqqa tortish eng samarali usul deb hisoblaydi va uning afzalliklarini isbotlab beradi, shu bilan birgalikda iste'mol deganda davlatning yer osti boyliklarini o'zlashtirishi va uni soliqqa tortish jihatlariga ham alohida urg'u beradi.

Yana bir klassik iqtisodiyot nazariyasining yirik vakillaridan bo'lgan D.Rikardo 1817-yilda «Siyosiy iqtisod va soliq solishning boshlanishi» nomli asarida soliqlarga oid nazariyalarni yanada boyitib, yer qa'ridan soliq undirish masalasiga ham to'xtalib o'tadi. Olimning mazkur kitobi uch bo'limdan iborat bo'lib, uning dastlabki qismida iqtisodiyotning nazariy muammolari sifatida davlat faqat yer solig'i va mulk solig'iga emas, shu bilan birgalikda yer qa'rini soliqqa tortish bilan bog'liq muammolarni yoritadi, shuningdek, iqtisodiyotdagi boshqa muammolariga ham e'tibor qaratadi, keyingi asosiy qismi bevosita soliqlarga bag'ishlanadigan hamda asarning uchinchi qismida esa o'z davrining yirik olimlari bo'lgan A.Smit, G.Maltus va J.Seylarning boshqa sohaları singari yer osti boyliklarini soliqqa tortish bo'yicha ilmiy nazariy qarashlarini iqtisodiy tahlil qiladi hamda o'zining ilmiy yondoshuvlarini keltiradi.

D.Rikardoning fikriga ko'ra, agar davlat o'zining xarajatlarini qoplash uchun qo'shimcha soliq turlarini joriy qilish yo'lidan boradigan bo'lsa, u holda ishlab chiqarish va kapital kamayib ketadi, soliqlar esa daromadning oxiri qismi (iste'mol)ga tushadiki, milliy kapital o'smay qoladi. Kapitalning keskin kamayib ketishi esa ishlab chiqarishni qisqartiradi, shuning uchun ishlab chiqarishni sanoatlashtirish, yer qa'ridan foydalanishning qoidalarini o'rnatish hamda adolatli soliqqa tortish degan g'oyani ilgari suradi. Shu jihatdan ham olim kapitalni

o'sishida, ayniqsa davlat xarajatlarni qoplashda soliqlar, jumladan yer qa'ri bilan bog'liq maxsus to'lovlar (soliqlar) katta rol o'ynashi lozim deb hisoblaydi.

Yuqoridagilar ko'rish mumkinki, yer qa'ridan foydalanish bilan bog'liq tadqiqotlar jamiyatda iqtisodiy hayotida yer osti boyliklaridan xom-ashyo va tayyor mahsulot sifatida foydalanish hamda keyinchalik ishlab chiqarishning sanoatlashuvi chuqurlashib borgan sari yer qa'ri boyliklarining foydalanishga ehtiyoj oshib bordi. Bu jarayonni ilmiy tadqiq etish bir vaqtda davlatning moliya tizimida ularni soliqqa tortish masalasi ham yuzaga chiqa boshladi. Albatta, bu jarayonni tadqiq etish klassik nazariyalarda qisman o'rin olgan bo'lsa, yuqorida ko'rib o'tganimizdek, bu bilan tadqiqotlar ko'chayib bordi.

Ilmiy tadqiqotlarda asosiy masala yer qa'ridan foydalanishni soliqqa tortishda uni dastlab davlat xazinasining bir manbai sifatida qaralgan bo'lsa, keyinchalik bu sohaga investitsiyalar va murakkab texnologiyalarning kirib kelishi hamda ularni ko'proq ishlatilishi bilan ularni samarali foydalanishning muhim omili sifatida soliq tizimidan foydalanish kuchayib bordi. Aynan, keyingi yillardagi tadqiqotlar aynan shu narsaga bag'ishlanganligini yuqorida keltirilgan ilmiy tadqiqotlar tahlilidan ham ko'rish mumkin.

Ta'kidlaganimizdek, O'zbekistonda respublikasida yer qa'ri bilan bog'liq va uni soliqqa tortish bilan bog'liq tadqiqotlar oxirgi besh yilda ancha kuchaydi. Ularda asosan yer qa'ridan foydalanishda soliq bazasini to'g'ri aniqlash, ularning hisobini soliqqa tortish jihatidan to'g'ri yuritish hamda ularga soliq stavkalarini belgilash bilan bog'liq jihatlarga keng urg'u berilmoqda.

Xulosa va takliflar

Yuqoridagi yer qa'ridan foydalanganlik uchun soliqqa oid tadqiqotlarimiz bo'yicha amalga oshirgan tahlillarimidan kelib chiqib, quyidagilar taklif qilinadi: Yer qa'ridan foydalanuvchilar tomonidan qazib olinadigan foydali qazilmalar to'g'risidagi ma'lumotlarning yagona elektron axborot bazasini joriy etish maqsadga muvofiq. Noruda qurilish materiallaridan yer qa'ridan foydalanganlik uchun soliq to'lovini nazoratini yo'lga qo'yish va qazilmalar bo'yicha barcha hududlarda bir hil talqin qilinishi uchun barcha turdagi noruda qurilish

materiallariga nominal narx belgilash lozim.

Adabiyotlar:

O'zbekiston Respublikasi Soliq kodeksi- Toshkent: G'afur G'ulom nashriyot uyi
2020.- 640 b.